

Тема 9. Релігійні конфесії в Україні протягом 40–80-х рр. ХХ ст.

План

1. Зміни в радянській політиці щодо церкви.
2. Становище релігійних організацій в Україні.
3. Правозахисний рух і церква.

Основні поняття:

Правозахисний рух, Рада у справах релігій, Рада у справах Руської православної церкви, катакомбні церкви, Українська Гельсінська Спілка.

Література:

1. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946–1989) // Ковчег. Зб. ст. з церковної історії. – Ч. 1. – Львів, 1993.
2. Гаврилюк О.Ю. Свобода совісті в соціалістичному суспільстві. – К., 1981.
3. Григулевич И.Р. Папство. Век ХХ. – М., 1978.
4. Історія православної церкви в Україні. Зб. наук. праць. – К., 1997.
5. История евангельских христиан-баптистов в СССР. – М., 1989.
6. Корчева З.Г., Яшин П.П. Советское законодательство о религиозных культурах. – Харьков, 1985.
7. Красников Н.П. Социально-этические воззрения русского православия в ХХ веке. – К., 1988.
8. Любащенко В.І. Історія протестантизму в Україні : Курс лекцій. – К., 1995.
9. Мартирологія українських церков : У 4-х т. – Т. 1. Українська Православна Церква : Док., матеріали, християнський самвидав. – Торонто; Балтимор, 1988.
10. Мартирологія українських церков : У 4-х т. – Т. 2. Українська Католицька Церква : Док., матеріали, християнський самвидав України. – Торонто; Балтимор, 1985.
11. На пути к свободе совести / Сост. и общ ред. Фурман Д.Е. и о. Марка (Смирнова). – М., 1989.
12. Панченко П.П. Релігійні конфесії в Україні (40-і – початок 90-х рр.). – К., 1993.
13. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. – Полтава, 1997.
14. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в ХХ веке. – М., 1995.
15. Филимонов Э.Г. Христианское сектантство и проблемы атеистической работы. – К., 1981.
16. Яроцкий П.Л. Эволюция современного иеговизма. – К., 1981.

Питання 1. При висвітленні даного питання важливо показати, що радянська політика щодо церкви продовжувала базуватися на ленінському декреті про відокремлення церкви від держави 1918 р. та сталінській Конституції 1936 р., яку повторювала і конституція УРСР (ст. 104). Зазначалося, що церква відокремлена від держави і що “свобода відправлення релігійних культів і свобода антирелігійної пропаганди визнається за всіма громадянами”.

Проте ця політика, що зазнала певних ліберальних змін вже в ході війни, відзначалася непослідовністю.

Потрібно підкреслити, що в 1945 р. влада видала низку неопублікованих урядових актів, котрі заперечували ленінський декрет, йдучи на поступки лояльним до влади віровизнанням. Найбільш важливою постановою уряду СРСР був неопублікований декрет від 15 серпня 1945 р., на підставі якого церкві поверталися право юридичної особи, включно з правом здобуття власності.

Цей етап своєрідного “співіснування” тривав до середини 1954 р., коли ЦК КПРС 7 липня видав таємну постанову про посилення атеїстичної пропаганди.

Далі радимо прослідкувати зміни партійної тактики щодо релігії. Офіційні рішення були прийняті на листопадовому пленумі ЦК КПРС (1958 р.), де М.С. Хрущов оголосив свій семирічний план “побудови комуністичного суспільства” та реформу школи, що послугувало підставою для XXI з’їзду партії (січень – лютий 1959 р.). Відразу після закінчення пленуму в партійній пресі почалася гостра атака проти “пережитків релігії”.

Суттєві зміни в законодавстві відбулися на початку 1961 р. Спеціальною інструкцією, в основу якої лягла постанова Ради Міністрів СРСР від 16 березня 1961 р., вводилось законодавство 1929 р. в тій його частині, яка обмежувала надання фінансової підтримки парафіям, відкриття церков, найму служителів культу, контроль фінансової діяльності громад священиками тощо.

Звернувшись до літератури, студенти мають показати наростання чергової антицерковної кампанії. Прикладом цього може слугувати процес масового закриття церков. У 1958 р. в Україні було закрито 54 церкви (або в 6,4 рази більше ніж 1957 р.); у 1960 р. – 747 церков (або в 12,1 рази більше ніж 1958 р.); 1961 р. – 1 015, 1962 р. – 1 144 церкви. Згідно з новою інструкцією церкви закривали, переважно внаслідок “слабкої релігійної активності населення”.

Брежневський режим продовжив жорсткий тиск на церкву, хоча й прагнув здійснювати його в більш цивілізованих формах. У 1966 р. вперше було опубліковано “Положення” про Раду у справах релігій. 1975 р. – опубліковано поправки до державного законодавства про релігійні об’єднання. 1 листопада 1976 р. Президія Верховної Ради УРСР прийняла “Положення про релігійні об’єднання в Українській РСР”. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 9 вересня 1981 р. це положення було приведено у відповідність з текстом нової конституції та іншими законодавчими актами, прийнятими після 1976 р.

Характеризуючи поправки і доповнення до радянського релігійного законодавства 70 – початку 80-х рр. XX ст., важливо підкреслити, що діяльність релігійних громад і боротьба віруючих за свої права ще більш ускладнилися.

На початку 80-х рр. XX ст., коли біля керівництва СРСР перебували Ю.В. Андропов та К.У. Черненко, суттєвих змін радянської політики щодо

релігії в Україні не відбулося. Ситуація стала змінюватись лише з 1987 р., коли тисячолітній ювілей християнської церкви спонукав дозволити їй голосніше заявити про себе, а “перебудовчий процес” поширився на сферу прав людини. 29 квітня 1988 р. за ініціативою Синоду РПЦ відбулася зустріч М.С. Горбачова з патріархом і Синодом, де церквою було подано детальний меморандум про переслідування віри. В кінці зустрічі Горбачов пообіцяв добитися рівноправ'я для віруючих і відміни всіх дискримінаційних актів в релігійному питанні. Ця зустріч принесла явні зміни. Зазначені загальносоюзні політичні тенденції поширились і на Україну.

Питання 2. З'ясовуючи становище релігійних організацій в Україні після II Світової війни, слід звернути увагу на те, що певні зміни на краще відчули лише представники РПЦ та найбільшої з протестантських конфесій євангельсько-баптистського братства.

Для національних церков: УАПЦ, УГКЦ відновлення радянської влади обернулося припиненням їх існування. Якщо УАПЦ була відносно безболісно приєднана до РПЦ, то УГКЦ, під час такого приєднання, чинила тривалий опір.

8–10 березня 1946 р. у Львові радянськими спецслужбами було інспіровано собор УГКЦ, який проголосив “возз'єднання” цієї церкви з Московським патріархатом. Протягом 1947 р., до РПЦ перейшли майже всі парафії УГКЦ (1 124 парафії). Сотні священників УГКЦ було заарештовано за небажання зректися унії і ув'язнено (деяких – повторно).

УГКЦ перетворилась на катакомбну церкву.

До осені 1967 р. у лоні таємно діючої УГКЦ налічувалось близько 50 колишніх священників-“відступників” та 40 нововисвячених священників.

Номінально організація церкви відображала структуру старої Галицької митрополії, очолюваної кардиналом Йосифом Сліпим. З лютого 1963 р. до арешту у січні 1969 р. церквою фактично керував єпископ Василь Величковський (номінально до своєї смерті у 1973 р.). Він був екзархом верховного архієпископа з прямою відповідальністю за Львівську архієпархію. Наступником його став єпископ Володимир Стернюк.

Важливо підкреслити, що 70-ті роки стали часом посилення напруженості відносин греко-католиків з владою.

Прихід до влади в жовтні 1978 р. нового папи Івана Павла II ознаменував початок активізації політики Риму щодо УГКЦ, що позначилось на становищі церкви, сприяючи її легалізації. На черговому Синоді українських єпископів у Римі 2 грудня 1980 р. було прийнято резолюцію, що проголошувала Львівський собор 1946 р. канонічно недійсним і таким, що втратив законну силу.

Спроби українських греко-католиків здобути легальне визнання увінчалися успіхом в часи горбачовської політичної лібералізації.

1989 р. Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР зареєструвала їх релігійні громади.

При висвітленні питання радимо звернути увагу на важливу обставину. Фактично вже в роки війни було ліквідовано і відносну самостійність Української Автономної Церкви, яка, разом з колишніми єпархіями УАПЦ, знову склала український екзархат РПЦ. “Положення” (Статут РПЦ, стверджений Помісним Собором 31 січня 1945 р.), за яким діяла православна церква, вже не згадувало про церковну автономію України, а лише відводило Київському митрополитові членство в Патріаршому Синоді.

З 1944 по 1968 рр. екзархом всієї України і митрополитом Київським і Галицьким був Іоанн (Соколов), росіянин. Структурно РПЦ в Україні поділялась на 19 єпархій, з яких значна частина тривалий час залишалась незайнятою, що побіжно свідчило про непевність становища церкви в державі.

На середину 50-х рр. ХХ ст. в Україні налічувалось (за різними даними) від 8 500 до 11 000 церков, які обслуговували більше 6 800 священників. Діяло близько 40 (з 67 – по СРСР) монастирів.

Значна частина цих храмів була закрита під час нової хвилі антицерковної боротьби кінця 50-х – початку 60-х рр. ХХ ст. Станом на 1965–1966 рр. їх число зменшилося до 4 540. До кінця 80-х рр. ці цифри суттєво не змінювались.

Після II Світової війни в Україні діяло 3 духовних семінарії (Одеська, Волинська, Київська). У 1960 р. Київську семінарію було закрито.

З тактичних міркувань (для ефективності боротьби проти греко-католиків) напередодні “собору” 1946 р. у Львові почав виходити місячник “Єпархіальний вісник”, який з лютого 1948 р. став називатися “Православний вісник”. За деякими даними, близько 80 відсотків православного духовенства перебувало під контролем КДБ.

Зауважимо: однотипні політичні процеси корелювали і розвиток протестантських конфесій в Україні протягом 40–80х рр. ХХ ст.

Послаблення тиску на релігійні громади наприкінці II Світової війни прискорило об’єднавчий процес у середовищі євангельських християн та баптистів, внаслідок чого після відомої Серпневої угоди 1945 р. постав “Союз євангельських християн-баптистів”(СЄХБ). В його появі проглядалося безсумнівне зацікавлення влади в існуванні якнайменшого числа найлояльніших церков.

Організаційно СЄХБ складався з окремих общин, які утворювались за територіальним принципом. Керівництво громадами здійснювала Всесоюзна Рада ЄХБ та старші пресвітери, в т. ч. і в Україні. Тривалий час духовну роботу в Україні очолював старший пресвітер Яків Духонченко (уродженець Василівського р-ну Запорізької обл.).

Загальне число баптистів в 1960 р в СРСР сягнуло 540 тис. Більше половини з них знаходилось в Україні. Зокрема, в Київській області діяло 170 громад, в Харківській – 56, в Донецькій – 73, в Чернігівській – 72.

Загальне число служителів в церквах України на 1988 р. становило 1 172 чол., з них близько 900 рукоположених.

Для проповідей і співів вживалась російська і українська мова (переважно переклади проф. І.І. Огієнка).

У лютому 1968 р. братством ЄХБ було відкрито заочні Біблійські курси, які наприкінці 80-х рр. вже мали два відділення: трирічне пастирське і дворічне регентське. До них надсилали на навчання і з України.

Проте питання з підготовкою кадрів духівників вищої кваліфікації, ні в Україні, ні в СРСР, не було вирішено. Члени братства навчалися за кордоном (зокрема в Німецькій Демократичній Республіці – богословська семінарія в Букові).

У 1987 р. братство України встановило контакти з Каліфорнійським об'єднанням баптистів Сполучених Штатів Америки.

Бажано проаналізувати становище іншої протестантської церкви – Союзу адвентистів сьомого дня, яка користувалася відносною релігійною свободою. Її керівний центр знаходився поза межами України – у Москві. На початок

60-х рр. ХХ ст. з 300 громад цієї церкви 115 знаходилось в Україні, а за кількістю віруючих – 9 з 26 тис. чол. Місцями найбільшого зосередження її прихильників були Донецька область та Крим.

Такі протестантські конфесії, як християни віри євангельської (п'ятидесятники), свідки Єгови та ін. були поставлені поза законом, а тому їх діяльність суворо переслідувалася. Вони розцінювались владою як “антисоціальні і антирадянські” і слугували предметом найбільш спрямованої атеїстичної критики.

Проте існування цих протестантських церков – т. зв. сект – було доказом спротиву населення України ідеологізації суспільних процесів, невдоволення станом визнаних владою церков, постійним пошуком духовності.

Питання 3. У відповіді на питання необхідно показати, що невід'ємною часткою правозахисного руху 40–80-х рр. ХХ ст. в Україні, як і в СРСР в цілому, був рух за свободу совісті.

Перші кроки в його становленні спостерігалися вже в другій половині 40-х рр. ХХ ст. Вони виявились в прагненні духовенства та віруючих українських християнських церков зберегти свою національну релігійну самобутність, культуру та вікові традиції.

У зв'язку з фабрикацією органами НКДБ “руху за возз'єднання” Української Греко-Католицької Церкви з РПЦ після закінчення радянсько-німецької війни, виник спротив діяльності “Ініціативної групи”, що домагалася цього возз'єднання. Наслідком стала поява листа-протесту до радянського уряду (від 1 липня 1945 р.), який підписали 300 священників. Непокірних “перебрали” органи безпеки. Кілька сотень галицьких священників було засуджено закритим судом і відправлено у табори.

Незважаючи на те, що до кінця 1947 р. 1 124 парафіяльних священники Галичини формально перейшли в православ'я, у своїй більшості вони

співпрацювали з визвольним рухом. Про це, зокрема, свідчать підпільні звіти ОУН.

У 1955–1956 рр. більшість із священників УГКЦ повернулись з ув'язнення. Проте переважно вони не пішли до РПЦ, що, в свою чергу, було формою спротиву тоталітарному режиму.

Студентам необхідно пояснити, яким чином перебуваючи на засланні, частина духовенства не переставала боротись за права церкви. Засланий митрополит Йосиф Сліпий намагався готувати “Історію Вселенської Церкви на Україні”, звертався з пастирськими листами до віруючих. Ці матеріали він передавав у Галичину через священників та мирян, що повертались із заслання.

Нелегальне існування УГКЦ, протягом десятиліть, супроводжувалося боротьбою її віруючих за свої права. Так, відомо, що у 1972–1973 рр. українські католики зверталися до уряду з численними проханнями у справі легалізації церкви, але страх перед репресіями перешкодив зібрати під ними багато підписів (1972 р. – делегація із Стрия збрала 80 підписів; лютий 1973 р. – делегація о. Володимира Прокопіва – 1 200 підписів).

Розкриття питання вимагає аргументації на користь того, що після Гельсінської конференції 1975 р. правозахисний рух в Україні отримав новий поштовх. Не випадково – для нагляду за виконанням угод за кордоном були створені офіційні органи, які все частіше починають звертати увагу світової громадськості на переслідування релігії і церкви в СРСР та Україні, зокрема.

9 листопада 1976 р. у Києві було засновано Українську Гельсінську Групу (УГГ), яка, серед інших завдань, поставила собі за мету боротьбу за дотримання свободи діяльності релігійних організацій в Україні.

У ставленні до церкви УГГ дотримувалась такої позиції: держава покликана забезпечити правові гарантії свободи людини і безпеку нації, а церква – умови для внутрішньої свободи людини, морального відродження народу.

Здійснити аналіз форм і методів боротьби правозахисників за свободу совісті доцільно на прикладі біографічних відомостей про окремих із них. У 1978 р. член УГГ Л. Лук'яненко, з приводу прийняття нової конституції СРСР, звернувся до екзарха України, митрополита Філарета (Денисенка), закликаючи його з висоти становища, домагатися узаконення таких прав віруючих, які були б гідні: великого трудового вкладу віруючих в економіку країни; сучасного поняття про вартість людської особи, що властиве для демократичного суспільства та українських громадянських традицій; були б на рівні міжнародного ухвалення про права віруючих.

Л. Лук'яненко наголошував на суперечностях між статтями конституції: ст. 34 – про рівність громадян СРСР перед законом незалежно від ставлення до релігії і ст. 52 – проголошення права атеїстичної пропаганди і не проголошення права релігійної пропаганди.

Члени УГГ були переслідувані владою і засуджені нею. В 1977–1978 роках їх судили за політичними статтями Кримінального кодексу УРСР

(ст. 62 КК УРСР – антирадянська агітація і пропаганда). Пізніше – інспірували кримінальні злочини.

Більшість членів УГГ мала християнський світогляд. При обшуках серед іншого у них вилучалися і церковні або релігійнознавчі твори (наприклад, “Життя Ісуса” Ренана).

В боротьбі за свободу віри, українські правозахисники апелювали до міжнародної громадськості, правозахисних організацій, релігійних центрів та, навіть, урядів впливових держав.

Показовою в цьому відношенні була діяльність активного члена УГГ священика Василя Романюка, який був у липні 1972 р. засуджений за ст. 62-2 КК УРСР до семи років таборів особливого режиму і трьох років заслання. Він нелегально передавав на Захід листи і звернення, у зв'язку з порушенням прав людини в СРСР, до: 1) Всесвітньої Ради церков; 2) Міжнародної Амністії; 3) Міжнародної організації юристів; 4) Президента США Дж. Картера; 5) Митрополита УАПЦ Мстислава в Канаду; 6) Папи Римського Павла VI.

Ці відкриті звернення друкувалися в американському щоденнику “Свобода” (13 квітня 1978 р.) і мали резонанс серед української громади в діаспорі, а відтак, певним чином стримували репресії проти правозахисників і змушували владу пильніше декорувати тоталітарне ставлення до особи в СРСР.

В свою чергу до міжнародних організацій з приводу оборони свободи сумління зверталися і інші політв'язні: Ірина Сенік, Вячеслав Чорновіл, Михайло Осадчий та ін. Вони також піднімали свій голос на захист репресованого священика Василя Романюка. Зокрема, зазначали: “Якщо тепер, при кінці ХХ ст. священика іменують дуже небезпечним рецидивістом, так як гвалтівника і вбивцю, то це повинно насторожити всіх християн і віруючих усіх релігій в усьому світі.”